

TÜRKİYE VE ORTA ASYA TÜRK DÜNYASI*

Recep ERTÜRK**

Öğretim yılı içinde Orta Asya'daki geniş coğrafyada yaşayan toplumları tanımak amacıyla "Türk Cumhuriyetleri" başlığı altında konular ele alındı. Orta Asya coğrafyası, Cumhuriyet Türkiye'si Türk toplumu için öncelikle kendi tarihinin ilk dönemi olması nedeniyle, yani bizim tarihimizin bir parçası olması nedeniyle önemlidir. Bundan da öteye günümüzde yeni bir çerçeve içinde ülkemiz gündemine girmiştir. Konuyu kavrayabilmemiz için çok yönlü tartışmak gerekmektedir. Burada sadece bunu yapmaya, konuyu çok yönlü tartışmaya temel oluşturma çabası vardır. Konu öncelikle çok geniştir. Bu anlamda birçok güçlükleri bulunmaktadır. Bir ikincisi konu günceldir. Güncel olması, olayın siyasi yanı nedeniyle değerlendirmelerimizde belli güçlükler doğurmaktadır. Bir diğer sorun olayın yakın tarih içinde Türkiye'de iç siyaset tartışmalarına karıştırılmış olması, gündelik polemik kaygısı olmayan insanların önündeki zorluklar arasındadır.

Hemen belirtmemiz gereken nokta, sorunun güncelleşmesine bağlı olmaksızın da konu ile ilgili söz söyleyebilir konumda olduğunuzdur. Orta Asya Türk dünyası konusu Sosyoloji Bölümü'nün kuruluş yıllarında başka düzeyde olsa bile Ziya Gökalp'in ilgi alanında olmuştur. Günümüzde de bölümümüzün ilgi alanı dışında olduğunu söylemenin kolay olmadığını belirtmek gerekir.¹

* Bu yazı, 1992-1993 öğretim yılında öğrencilerle yapılan seminerlerde ele alınan "Türk Cumhuriyetleri" konusunda tutulmuş notlardan oluşmaktadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin henüz bağımsızlıklarını kazandıkları söz konusu dönemde olayın ülkemizde yarattığı heyecan bugün ne kadar hatırlanmaktadır? Ancak, o yıllarda başlayan işbirliği girişimlerinden günümüze ne kaldığı düşünmeye değer konudur. O heyecanla ülkemizde Orta Asya Türk cumhuriyetlerine yönelik ilgi yanında o ülkeler de Türkiye'ye yönelik bir ilgi içindeydiler. Bunun en açık kanıtlarından birisi ise o yıllarda ülkemize gönderilen çok sayıda öğrenci idi. Bugün diğer konularda neler olduğu tek tek saptanması gereken bir konudur. Ancak, öğrenci gönderiminde eski heyecanın kalmadığı aşikardır. O heyecanlı başlangıçtan bu yana 10 yılı aşan zaman geçmiştir. Konunun günümüzde yeniden ve bu deneyi de kapsayacak şekilde düşünülmesine katkısı olacağı inancıyla bu notları yayınlama gereği duyduk.

** Yard. Doç. Dr., İ.Ü. E.F. Sosyoloji Bölümü.

¹ Bölüm öğretim üyelerinden Doç. Dr. Mahmut Arslan'ın ilki doktora tezi, iki çalışması (*Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İÜEF, İstanbul, 1984 ve *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İÜEF, İstanbul, 1987) Orta Asya toplumlarını konu almaktadır. Bölüm Başkanı Prof. Dr. Baykan Sezer'in doktora tezi (*Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İÜEF, İstanbul, 1979.) Asya ile ilgili olduğu gibi Türk toplumunun ve tarihinin ilk dönemleri ile ilgili açıklamalar

Bölümümüzde geçmişte yapılmış çalışmaların kazandırdığı bilgilerle kısaca konu üstünde durmak istiyoruz.

Orta Asya halkları çok eski çağlardan günümüze Asya bozkırlarının onca sert koşullarına, verimsizliğine rağmen insanlığın serüveninde çok önemli roller üstlenmiştir. Asya'nın doğusundaki, güneyindeki ve güney batı Asya'daki verimli, bereketli topraklarda doğan uygarlıkların doğusunda ve gelişmelerinde rol sahibi olmuşlardır. O ülkelerdeki merkezi örgütlenme Asyalı göçebe halkların baskısı sonucu doğmuş, gelişmiş, yetkinlik kazanmıştır. Bu gelişmeler şehir devrimi ile sonuçlanmıştır.

Nehir boylarındaki tarım uygarlıkları o mükemmel toplumsal örgütlerine Asyalı göçebelerle girdikleri çok yönlü ilişkiler sonucunda ulaşmışlardır. Şehir devrimini gerçekleştiren bu gelişmelerden sonra Asyalı göçebelerin yeni sorunlarla karşılaştıklarını görüyoruz. Tarıma dayalı şehir merkezleri çevresindeki geliştirilen savunma birimleri, Asyalı göçebelerin yerleşik uygarlıklarla ilişkilerinde onları güç durumda bırakacak bir sonuçla noktalanmıştır.

Asyalı göçebeler şehir devrimi sonrasında karşılaştıkları sorunları aşabilmek için önce kimliklerini korumak çabasında olmuşlardır. Karşılaştıkları sorunların çapı onların varlıklarının ortadan kalkması ile sonuçlanacak kadar önemlidir. Orta Asya göçebeleri şehirleşme ve şehirlerin doğurduğu endüstri olayı ile yeniden tarih sahnesinde çok önemli roller üstlenmişlerdir.

Tarihe ilk çıkışlarında en önemli yetenekleri olan hareketlilikleri sonraki dönemde de Orta Asya halklarının tarihe katkılarında belirleyici temel olmuştur. Bu hareketliliklerinin verdiği üstünlükle birbirine çok uzak uygarlıklar arasında ilişki Asyalı göçebelerle sağlanmıştır. Aşılması çok güç olan Orta Asya çöllerini, geniş bozkırları akıl almayacak bir hızda aşarak Kuzeybatı Avrupa kıyılarından Çin'e değin çok geniş alanlarda toplumlar arası ilişkilerin kurulması ve gelişmesini sağlamışlardır.

Evcilleştirdikleri hayvanlar içinde özellikle at binlerce yıl göçebenin kaderinde rol oynamıştır. Aşılması mümkün olmayan uzaklıklar atla aşıldığı gibi, askeri ilişkilerde at göçebelere hareketlilik ve baskın yeteneği sağlamıştır.

Asyalı göçebeler için at günümüzün en modern araç ve silahlarının işlevini görmüştür.

Orta Asya göçbeleri toplumlararası ilişkilerin gelişiminde rol oynamalarını önemli ölçüde yaşadıkları alanın özellikleri ile kazanmışlardır. Geniş alanlar, bu geniş ve düz alanlarda mümkün tek hayat biçimi olan göçebeliliğin verdiği hareketlilik, bunun yanı sıra yakınlarında hem hayvanlarını otlatabilecek, hem de kendilerini doyurabilecek ama sınırlı bereketli alanların olması, göçbelerin ilk açmazları olduğu gibi tarihte sıçrama yapmalarının da ilk koşulu olmuştur.

Batı'daki benzeri sık ormanların olmaması, birbirinden habersiz yer değiştiren kapalı çoban topluluklar yerine birbiriyle ilişkili, her türlü gelişmeden etkilenmeye açık toplulukların oluşmasına yol açmıştır. Bu Orta Asyalı göçbelerin yerine göre zaafı, yerine göre de üstünlüğü olmuştur. Görüntülerine değişik şekillerde rastlanabilen iç boğuşma ve bölünmeler ve sonuçsuz itiş-kakışlar bu koşulların ürünüdür. Bunun yanı sıra tarihte görülen çok büyük toplumsal birlikler, bu birlikler aracılığı ile geniş alanları siyasi olarak örgütleme-denetleme imkanı da aynı koşullara bağlı ortaya çıkmış tarihi gelişmelerdir.

Tarih öncesi çağlardaki yaşamları konusunda çok bilgimiz olmasa da özellikle demir uygarlığına çıkış sonrasında insanlık tarihinde çok önemli rolleri olduğu bilinmektedir. Atilla ismi demircilikle ilgilidir. Aynı şekilde Cengiz, ya da (Cingiz) Çingiz de öyle. Timur, (Temur) Temir ya da Demir. Demircilikle ilgili sözcüklerdir. At üstündeki hayatlarını demir çağında mükemmelleştirerek geliştirmişlerdir. Ergenekon efsanesi demirle ilgilidir. Kutlu taş ya da kutlu dağ demirle ilgili efsanedir. Demir kullanımı yerleşik uygarlıklarda gelişse bile demirden askeri teknolojide yararlanma muhtemelen önce göçbelerin becerisi olmuştur.

Orta Asya belli özellikleri ile bilinir ve anılır. İkliminin sertliği, toprağının verimsizliği, çöllerinin geçit vermezliği... Ama bir diğer yanı Orta Asya devletler üstü bir örgütlenme olan imparatorlukların da beşiğidir. Bu yönü en önemli toplumsal yönüdür. Tarihe de bu yanı ile önce insanı, insan kaynağı ve insan kaynağının mükemmel organizasyonu ile en önemli katkıyı yapmıştır. Günümüzde Finlandiya'dan Bulgarlara, Macarlara kadar birçok toplumun kendisini yeri geldikçe Orta Asya halkları ile akraba sayması boşuna değildir.

Onların tarihte oynadıkları roller kadar gelecekte de oynamaları muhtemel rollerle ilgilidir.

Orta Asya bu yanı ile tarihe yeryüzünün en çetin koşullara dayanabilen, bu çetin koşullarda başarılı olabilen insan kaynağı olmuştur. Elbette sadece bu yanı ile sınırlı değildir. İnsanlığın devlet üstü birlikleri, imparatorluklar da öncelikle göçebelerin ve elbette büyük ölçüde Asya göçebe halklarının insanlığa armağanıdır.

İmparatorluk kavramını özellikle yakın tarihin ürünü olan yargılarla tanımlamaktan kaçınmak gerekir. İmparatorluk, farklı toplumların sadece alan ve zamanda birliği değil, örgütlenme ve çıkar birliğidir. İnsanlığın bütününün ya da bütün toplumların çıkarlarını birleştirmeyi amaçlayan dünya görüşleri toplumların serüvenlerinden çıkmıştır. Bu yanı ile de Orta Asya halkları tarihte önemli görevler üstlenmişler, tarihe mal olmuş pratikleri ile insanlığa önemli birikimler kazandırmışlardır.

Orta Asya halklarının bu üstünlükleri yanında zaaflarının da aynı özelliklerden kaynaklandığını söylemiştik. Bunun en önemli ifadesi kurdukları büyük birliklerin uzun ömürlü olamamasıdır. Uzun ömürlü birliklere Orta Asya halkları Asya bozkırlarında değil, el koydukları çevre uygarlıkların yönetimlerinde göstermişlerdir. Hindistan, Mısır ve önemli ölçüde Çin zamanla kimliklerini yitirseler bile Orta Asya kökenli savaşçı halkların denetiminde değişik kez ve yüzlerce yıl kalmıştır.

Orta Asya bozkır halkları geniş coğrafyada olağanüstü hareketlilikleri sayesinde eski dünyanın bütün uygarlık ve kavimleri ile ilişki içinde olmuşlardır. Ve elbette tarihteki önemli yerlerini askeri ve siyasi eylemleri ile almışlardır. Bunun yanı sıra Çin'den Atlas okyanusuna değin çok geniş bir coğrafyada askeri nitelikleri kadar ticaret ile de toplumlararası ilişkilerde rol oynamışlardır.

Yunanlılığın tarih sahnesine çıkmasından sonra ise Orta Asya bozkır halkları için yeni tarihsel koşullar ortaya çıkmıştır. Orta Asya halkları, Doğulu yerleşik toplumlarla ilişki kurarken belli bir çerçevenin dışına çıkamamışlardır. Hiçbir zaman Doğulu yerleşik halklarla Yunan benzeri ilişki kurmamışlar, kurmak çabasında da olmamışlardır. Yerleşik uygarlığın niteliğini ve kurulu düzenini tartışmamışlar, onun yönetimini üstlenmekle ve onu baskı altında tutmakla veya muhtemel baskılara karşı korumakla sınırlı kalmışlardır. Bu

elbette sadece kendi niyetleri ya da beceriksizlikleri değil, koşulların ve ilişkilerin de bir sonucudur.

Orta Asya halkları Yunanlılıkla birlikte yeni durumla karşılaşmışlardır demiştik. Bu çok yönlü karmaşık bir durumdur. Hatırlanacağı gibi Yunan da tarihte ticaret ve savaşçılıkla, Mısır'a v.b. yerlere baskınla geçimini sağlamaktadır. Ancak Yunan'ın gerisinde örgütleyebileceği Barbar halklar bulunmaktadır. Bu Yunan'a üstünlük sağlamıştır. Arkasında bulunan nüfusu örgütleyerek Doğu'ya baskısını düzenli şekilde sürdürmeyi sağladığı gibi Doğu'dan, yerleşik uygarlıklarla ilişkisinden getirdiği zenginlikten onlara da pay vererek kendisine de diğer uygarlıklar önünde öbür halklardan farklı bir yer ayırmıştır.

Asya Bozkır halkları bu dönemde kendi içinde de tarihlerinin dönüm noktasını oluşturan farklılaşmayı yaşamışlardır. Bilindiği gibi Yunan kolonizasyonu Ege ve Akdeniz'in çevresi yanında Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarına değin uzanmıştır. Bu ilişkiler Yunan'a ticari ilişki imkanı sağladığı gibi, Doğu'ya yönelik önemli merkezleri, yolları, geçitleri bilme, bunlardan yararlanma imkanı da sağlamıştır. Argonotların Kafkasya'ya altın post aramaya gitmeleri boşuna değildir. Altın postu ele geçirmek Yunan'da iktidarı almak demektir. Yunan'da iktidar olmanın koşulu da Doğu ile ilişkilerde rol sahibi olmaktan geçmektedir. Yunanistan'ın öbür Avrupalı barbar kavimler tarafından birçok kez işgal edildiğini biliyoruz. Ama bu işgallere rağmen her gelen Yunanlılığı sürdürmüştür. Bir diğer deyişle aynı ilişkiyi aynı siyaseti sürdürmüştür: Ticaret ve imkan dahilinde soğun. Onun yerine yeni tür ilişki koyabilme becerisi gösterememiştir.

Asya Bozkırlarının devamı olan ve bugün Rusya bozkırları olan bölgede ilk Yunan ilişkisi, Yunan'la ayrıcalıklı yere sahip olma konumunda olanlar Batı siyasetinde geçmişten farklı olarak sürdürülebilir bir konum ve yer edinmişlerdir. Bu sürdürülebilir yer ve konum, tarihte Rus kimliği ve siyasetinin de başlangıcıdır. Ancak Ruslar esas kimliklerini Roma İmparatorluğu döneminde Roma'nın bölünmesinden sonra elde edebilmişlerdir. Bilindiği gibi Rusya Doğu Roma'nın varisi sayılmıştır. Doğu Roma'nın ortodoks hıristiyanlığı Rusya'nın da resmi dini olmuştur.

Bu dönemde Orta Asya Bozkır halklarının farklılaşmalarının arttığını görüyoruz. Bu farklılığın ifadesi olarak bir yanda Batı'nın sahibi kim olacağı çekişmesinde Rusya ile işbirliğine gidenler Rusya hesabına Batı 'ya gidenler

olduğu gibi, aynı dönemde Bizans önünde yeni bir çözüm üretemeyen İran'ın önemli insan ve asker kaynağını da Asya Bozkır halkları oluşturmaktadır. Çin eski cazibesini yitirmiştir. Önce artık Orta Asya kökenli hanedanlar yönetimindedir. İkincisi Asya'daki bu kargaşalık ve bölünmeler nedeniyle ticaret yolları yer değiştirmiş, daha güneye kaymıştır. Ticaret yollarının güneye kayması, yeni bir halkı, Orta Asya Bozkır halkları ile hayat tarzı ortaklığı bulunan bir başka halkı, Çöl bedevilerini tarih sahnesine çıkarmıştır. Hatırlırsa daha İslam'ın ilk yıllarında Arabistan'da bölünmeler yaşanmış, İran bu bölünmeler içinde yer almıştır. Ancak başarılı ve etkili bir çözüm koyamadığı için, İran'ın da tarihi mirasına sahip çıkan Arap boyları çok geniş bir alana hem İslamiyeti hem de Araplığı götürmüşlerdir. Kuzey Afrika'yı boydan boya geçerek İspanya içlerine kadar İslamiyeti götürmüşlerdir.

Arapların olduğu kadar Bizans'ın da bu dönemde Asya Bozkır halklarına görev verdiğini biliyoruz. Abbasi halifelerine paralı asker olarak Türklerin girmesi yanında aynı dönemde Bizans ordusunda da paralı Türk askerler bulunmaktadır. Ve bu dönemde Orta Asya bozkır halkı kaynaklı güç, bir yerleşik tarım merkezine sızmak, ya da el koymak üzere yola çıkmıştır. Mısır'a ya da zenginliğin ve ihtişamın merkezi Bağdat'a gitmektedir. Ancak Anadolu'da onu yeni bir durum karşılar. İslam orduları ve Bizans orduları savaşmak üzeredir. Ve ona İslam adına savaşma önerisi gelmiştir. Çünkü İslam orduları savaşı kazanacaklarından Bizans kadar emin değildir. O nedenle mümkün olan en geniş imkanlardan yararlanmak kaygısındadırlar.

Hemen söyleyelim ki o zamana değin İslam askerlerine ve devlet görevlerine Türkler katılmıştır. Bizans'a da katılmıştır. Her iki taraf da Türklerin bu anlamda yetenekleri konusunda fikir sahibidir. Ancak Bizans ordusunda sayıca önemli Orta Asya kaynaklı atlı asker vardır. Mevcut sayı bakımından da Bizans mevcut ordusuna yeni Türk askeri katabilecek durumda değildir. Nihayet alınacak pay bellidir. Bu paydan kimin ne alacağı da... Yeni birilerinin daha katılması payın küçülmesi olabileceği gibi başka tür sorunlara da neden olabilir.

Sonucu biliyoruz. 1071, Asyalı bozkır halkları için olduğu kadar insanlık tarihi için de bir dönüm noktasıdır. İşte bu noktada bizim (Anadolu Türk'ünün) Asyalı bozkır halklarından farklılaşması başlamaktadır. Anadolu Türk'ü burada yeni bir serüvene girmiş, kendisi için olduğu kadar bütün Doğu dünyasına yeni bir çözüm sunmuştur. Yeni katıldığı uygarlık dünyasının coğrafi sınırlarını Anadolu yarımadasının doğusundan alarak, Avusturya'ya, Macaristan'a,

Polonya sınırlarına kadar taşımıştır. Eski Türk devletlerinden çok yönlü farklı olarak bir dünya imparatorluğu kurmuştur. Öbür Orta Asya halkları ile ortak noktası savaşmayı çok iyi becermiştir. Yeni savaş araç gereç ve tekniklerinin yaratıcısı olduğu kadar yeni savaş taktiklerinin de yaratıcısı olmuştur. Öbür Orta Asya halklarından, bir diğer deyişle akrabalarından farklı olarak barışı da aynı ölçüde kurmayı ve korumayı bilmiştir. Doğu dünyasının tükendiği sanılan bir dönemde 10. yüzyılda bayrağı eline almış, 10 asra yaklaşan bir dönem ortaçağ, yakın çağ ve yeni çağa kadar Doğu halkların öncüsü olabilmıştır.

Bu noktada durup Orta Asyalı halkların serüvenine göz atalım. İslam toprağı olduğu için Mısır'a kimse gelmemiştir. Ancak Osmanlı'nın kapısında yer bulamayanlar Doğu'nun eski sözcüsü İran kapısında yer bulabilmışlerdir. Buradan Osmanlı'nın yerini almak için Batı ile işbirliği dahil her türlü çapsız maceradan kaçınmamışlardır. Başarılı olamamışlardır. Ancak Mezopotamya gibi tarihin en önemli uygarlık merkezinin yıkılıp gitmesinin sorumluluğunu taşımaktadırlar.

Asya'da kalanlar da Asya Bozkırlarının özelliğı gereğı ara ara çapul ve yağmaya çıkmışlar, etkinlikleri bununla sınırlı Orta Asya'daki eski geleneğın içindeki ilişkilerle sınırlı kalmışlardır. Kişilere bağı ve onlarla sınırlı devletler kurmuşlardır. Orta Asya'nın eski görüntüsü dışında yeni bir tutum sergilememişlerdir. Hindistan'a inerek bugün de eserleri bulunan devletlerin hem kurucuları hem yıkıcıları olmuşlardır. Hindistan'da varlıkları İngiliz egemenliğine kadar da bu sürmüştür. Fakat İç Asya yeni dönemde ilişkilerin de dışında kalmaya başlamıştır. Bunun bize yansması sayıları bugün bile tam belirlenememiş milyonlarca insanın Anadolu ya da Kırım üzerinden Osmanlı toprağına göçmesi olmuştur.

Bir diğer durum bu yeni koşullarda Rusya'nın Batı'ya doğru yayılmasıdır. Rusya'nın ortaçağ sonlarından başlayarak Batı'ya doğru yayılışında önemli asker gücünü Asyalı bozkır halklarının bir bölümü oluşturmuşlardır. (Özelikle Kazaklar) Bugün Ruslaşmaya varan değışimi yaşayanlar öncelikle bunlardır.

Yeniçağın başlangıcında Doğu'ya Orta Asya üstünden ulaşan yolların kazandığı öneme bağı olarak Rusya, İngiltere'nin de desteğı ile Doğu'ya dönmüştür. Buradan itibaren Orta Asya halklarını yeni bir serüven değıl, günümüze değı ulaşan dram beklemektedir. Bize Orta Asya halkları ile akraba olduğumuz bu dönem sonrasındaki gelişmelere bağı olarak Batılılar tarafından hatırlatılmıştır. Bizans'ın varisi iddiasındaki Rusya'ya en önemli rakip

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bize bu akrabalığı ilk hatırlatanların başında yer almaktadır. Bu da ayrıca çalışma gerektirecek kadar zengin bir konudur. Ve hala ülkemizde Türkoloji kürsüleri olmasına rağmen Türkoloji çalışmalarının tarihi konusunda yeterli çalışma olmamasının eksikliğini yaşamaktayız.*

I. Dünya Savaşı sonrası koşullarının da konumuzla çok doğrudan bağı bulunmaktadır. Bugün Orta Asya halklarının Ruslar tarafından parça parça edilerek birbirinden ayrıldığını çok sık işitiyoruz. Bunun nedenleri konusunda da çok değişik açıklamalar-sözler duyuyoruz. -Oysa bu sözler de tarih bilğimizle pek çakışmamaktadır.- Ama nedense kendimize hiç bakmıyoruz. Bizim bulunduğumuz coğrafyada da bizimle birçok yüzyıl aynı kaderi paylaşan halklardan biz de ayırıldık. Bunu nedense tartışma dışı bırakmak yeğlenmektedir. Bu hiç soru konusu olmamaktadır. Çevremize baktığımızda günümüz dünyasının en önemli sorunlarının bu yapay bölünmüş coğrafyada Ortadoğu'da, Kafkasya'da, Balkanlarda olduğunu görürüz.

Kabaca sınırlarını çizdiğimiz bu gelişmelerin her bir halkası geniş çalışmalar gerektiren zenginliktedir. Bu gelişmelerde belli dönüm noktaları vardır. İlki Rusya'nın Doğu'ya yönelmesidir. İkincisi Batı'nın dünya egemenliğini tamamen ele geçirmesi ardından bütün Doğu'yu yeniden sınıflayıp, kendine göre yeniden örgütlemesidir. I. Dünya Savaşı ve 1917 ile başlayan bu yeni dönemden sonra bizim Anadolu'daki bin yıla yaklaşan serüvenimiz de nitelik değiştirmiş, yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni koşullar yaklaşık 70 yıl sonra yeniden değişmektedir. Batı içindeki çekişmede onların bulunduğu taraf kaybederek iddiasını terk etmiştir. Bizim bulunduğumuz taraf ise başarısını sürdürdüğü için tartışma dışı bırakılmaktadır.

Şimdi bugünkü durumda belli ortaklıklarımız vardır. Her iki taraf da belli bir Batılılaşma deneyi yaşamıştır. Ortak olduğu kadar da farklılıkları bulunan deney yaşamıştır. Orta Asya Türk halkları sosyalizm, Anadolu Türkleri aynı tarih kesiti içinde kapitalizm deneyi yaşadı. Bugünkü durumda Batı seçimi tartışma dışı tutulduğu için öncelikle tartışmamız ve dersler çıkarmamız gereken bu deneyin tartışmasını da karşılıklı olarak yapamamaktayız.

* Barthold'un "Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi" kitabı 2000 yılında Türkçeye kazandırılmıştır.

Bu koşullarda bize verilen görev, Batı içi bölünmede artık askeri bir tehdit olmadığından sadık müttefike ihtiyaç kalmadığı için Orta Asyalı soydaşlarımızı hem yeni ilişkilere sokmak, onlarla sınırları önceden çizilmiş alanlarda işbirliği yapmak, askeri görevimiz gereği bize verilen zenginliği buradan çıkarmak, hem de onlara eskiden olduğu gibi model olmaya devam etmektir.

Biz de buna pek tartışmaksızın dnden koşulmakta hiç sakınca görmedik. Oysa asıl tartışmamız gereken budur. Bugün, belki de bir daha elimize hiç geçmeyecek bir fırsat çıkmıştır. "Hazırlıksız yakalandık" diyerek kaytarmak hakkımız yoktur. Sonra hazırlıksız yakalandığımız konu Orta Asya Türk halkları ile nasıl, hangi temelde ilişki kuracağımız konusu mu, yoksa bize verilen görev ve çizilen sınırlar içinde rolümüzü nasıl yapacağımız konusu mu olduğunu da yanıtlamak zorunluluğu bulunmaktadır.

Orta Asya coğrafyasındaki toplumlar kadar bu toplumların oluşturduğu devletleri de dikkatlice ele almak zorunluğu bulunmaktadır. SSCB'nin dünya siyasetindeki yerini terk etmesinden sonra SSCB müttefiki bazı ülkelerde kapitalist Batı devletleri ile ilişki ve işbirliği oldukça yumuşak geçişlerle ve hatta aynı yönetimler eli ile gerçekleştirilirken bazılarında -Romanya'da olduğu gibi- çok sert ve kanlı i müdahalelerle bu ancak mümkün olmuştur. Türkistan coğrafyasında da çoğunluk eski siyasetin devamı kadrolar işbaşındadır. Bunlar yeni siyaseti sürdürmektedir. Bir istisna Azerbaycan'dır.² Azerbaycan Türk dünyası içindeki en kk devletlerden biri olduğu gibi bazı özel koşullara da sahiptir. İlk olarak eski SSCB'nin sınırında yer almaktadır. Türkiye ve İran'a komşuluğu vardır. İkincisi Anadolu-Orta Asya arasındaki geçiş yolu üzerinde yer almaktadır. Bir diğer nokta bu kk ülkenin bugün yaşadığı sorunların kaynağı olarak ortaya çıkan olaylar yaklaşık 75-80 yıl önceki aynı bölgedeki olaylarla ne derece ilişkilidir. Açıklanması gerekir. Oldukça uzun zaman bu tür Şey olmazken SSCB'nin dağılma süreci ile birlikte hatta onlardan da önce ve dağılışın habercisi gibi bu olayların başlaması düşündürücüdür. Unutmamamız gereken Azerbaycan'ın bugünkü sorunu olan olayların görünür nedenleri arasında gözetim hakkını bizim Azerbaycan'a devrettiğimiz ve onların başkasına devretme hakkı olmadığı bir blėe (Dağlık Karabağ) ve bu bölgedeki çatışmalar oluşturmaktadır. Buradaki olayların SSCB'nin yıkılışından sonra ortaya çıkmadığı, adeta SSCB'nin çöküşünün habercisi olduğunu biraz hafızamızı

² Geçen zaman içinde Azerbaycan da "izgiye" ekilerek istisna niteliğini yitirmiştir.

zorlayarak da bulabileceğimizi bilmeliyiz. Yönetim süreci en fazla sorun yaşayan Türk bölgesi de burasıdır. Öylesine bir bakış bile bize sorun olan yerlerin eski SSCB'nin ilişki zeminleri olan noktalarda ve kendi başının çaresine bakmak isteyen yörelerde olduğunu gösterir.

Öbür devletlerde ise geleneksel siyaset kadrolarının işbaşında olması, eski rejimin sembol ve alametlerinin bile yerli yerinde durması ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Buna rağmen Romanya benzeri hareketlerin görülmemesi de açıklamamız gereken bir konudur. SSCB dağılırken görmemiz gereken bir diğer bölge Kırım'dır. Öbür Türk halkları bölgelerinden farklı olarak Kırım'da Türk varlığını tanımlamanın oldukça güç olduğudur. En fazla Ruslaştırılmış bölgelerin başında gelmektedir Kırım. Esas sorun olacak bölgenin de burası olduğunu bilmeli, böyle bir şeyin ortaya çıkmamış olmasının bizi yanıltmasına izin vermemeliyiz. 19. yüzyıl Rusyası ile bugün Rusya'ya ayrılmış yerler arasında da alan üzerinde ne tür değişiklikler olduğuna bile henüz bakmış olmadığımız da göz önüne alınırsa durumumuz daha bir anlaşılır hale gelmektedir.

SSCB bugün yıkılmıştır. Yıkılmıştır fakat yerinde büyük altüst oluşlara neden olacak boşluk olmamıştır. Muhtemel bir boşluğa karşılık olarak Türkiye'nin yönünün o tarafa çevrildiğini bugün daha açık görüyoruz. Böyle bir şey olmayınca da henüz bir yol almamış bulunmamız açıklığa kavuşmaktadır. Ama bunun yerine, -açıkça söylenmese bile- ilişkimizin gelişmemiş olmasında hala eski dönem yargı ve ilişkilerini aramak, olur aymazlık da değildir.

Günümüzde de yeniden Orta Asya halkları ile ne tür ilişki geliştireceğimiz konusunda hiçbir bilgimiz yokken böyle bir şeyden önce Batılılar söz etti. Avrupa Topluluğu ile beklediğimiz ilişki türü yerine bundan vazgeçmemiz karşılığı olarak eski SSCB'nin nüfuz bölgesi olan Türk dünyası ile ilişki kurmamız önerildi. Bu ilişkinin ne olduğu da zaman içinde ortaya çıktı. Bir yandan Batı çıkarları için sorun olan radikal politik hareketleri bu ülkelere model oluşturarak önleyeceğiz. Diğer yandan petrol ve öbür doğal zenginliklerin Batı'ya aktarılmasında yol emniyeti sağlayacağız. Verilmek istenen görev kaba hatları ile budur. Bu ilişkinin hiç ilişkisizlikten iyi olduğu, Sovyetlere karşı bir cephe ülkesi olarak görevimizin sona ermesi ile açıkta kalma tehlikesini de önleyeceği öne sürülen bir görüştür. Sovyetler çökünce boşlukta kaldığı ve bu dönemle birlikte yeni sorunların başladığı doğrudur. Sovyetlerin çökmesi ile Sevr benzeri haritaların ortaya atılması, Lozan'da bize

güçlükle, çetin pazarlıklarla da olsa kabul ettirilen sınırların tartışmaya açılmaya başlanması da Sovyetler'deki gelişmelerle aynı dönemlere denk düşmektedir.

Yarın yeni gelişmelerde kendimize ait bir bakış açısı yoksa benzer durumlara düşmeyeceğimiz, bu kez altımızdaki toprağın tamamen çekilmek istenmeyeceğini bu koşullarda kim iddia edebilir. Batı'da Türklerin Uzak Asya'dan gelerek Bizans toprağı Anadolu'yu işgal etmiş, barbar bir halk oldukları Asya'ya geri atılmaları gerektiği öteden beri öne atılan bir görüştür. Sık sık olmasa da unutulmaması için belli aralıklarla tekrar ortaya atılır. Ayrıca bunu gerçekleştirmeye gönüllü talipler de yok değildir. Yerimizin tartışma konusu yapılmaya başlanması, Orta Asya ile ilişkiler kurmamızın önerilmesi, bu ilişkide bize de bir görev verilmesinin arkasından bizim yerimizin orası olduğu söylenirse şaşmamak gerekmektedir.

Unutulmaması gereken nokta söz konusu önerinin Batı'dan geldiğidir. Batı'dan gelen öneri yeni bir tarihsel dönemin ortaya çıktığı, bu yeni dönemde Avrupa Topluluğu ülkelerinin Polonya, Macaristan v.d. Doğu Avrupa ülkelerine yönecekleri, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'nun -en azından belli bir dönem-gündeminde bulunmasının söz konusu olamayacağıdır.

Konu ile ilgili olarak sorunun az olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Batı 'da Orta Asya halkları "Türki" olarak adlandırılmaktadır. Bu sözcük "Türk'e benzer, Türk'e yakın, Türk'e akraba" anlamına gelmektedir. Ama aynı şekilde bizim de aynı kavramı kullanıp "Türki Cumhuriyetler" dememiz anlaşılacak tutum değildir. Kısaca sorunlar daha isimlendirmede ve tartışmayı sürdürmeyi sağlayacak kavramlarda başlamaktadır.

Diğer bir sorun konu üstünde yaklaşımı yargılara dayamanın, belli kavramlaştırma ve açıklama temeli olmayan kolay yargıların olayın anlaşılmasını güçleştireceğidir. İlki Rusya ile SSCB arasında hiç bir fark yokmuş gibi bir anlayıştır. Rusya ve SSCB arasındaki fark önemsiz görülebilecek türden değildir. Rusya açıkça ve tartışmaya bırakmayacak şekilde sömürgeciydi. SSCB ise aynı şey değildir. En azından görüntü ve biçimde değildir. Yeniçağ sonrasında Rusya'nın Orta Asya siyasetiyle SSCB'nin Orta Asya siyaseti en azından görüntü ve şekilde farklıdır. SSCB döneminde belli uygulamaları "kitaba uydurmak" mümkündür. SSCB'nin kendisini "sömürgeci olmayan Batı" şeklinde sunduğu dönemler de aklıdan çıkarılmamalıdır. Bu uygulamaların da belli tarihi şartlarda yapıldığını biliyoruz. O nedenle öncelikle

konunun siyasi boyutu ve özelliklerinin açıklaması gerekmektedir. Bu konuda bir tutum birliği olmadan yapılacak tartışmanın sonuç getirmeyeceği açıktır.

SSCB, 20. yüzyılda Doğu dünyasına sunulan yeni bir Batı modelidir. Ve sosyalizm sadece Rus siyaset aracı değil, günümüz Batı'sının da ne derece aştığı tartışılır bir düşünce sistemi... Olayın Rusya'da gerçekleşmesi ayrı bir konudur. Batı'da sosyalizmle ilgili konularda belli bir oybirliği sağlanırken, Rusya'da sosyalizm ya da SSCB'nin sosyalist olup olmadığı konusunda oybirliğinin bulunmaması bu durumun ifadesidir. Başka bir nokta, Batı'da SSCB dönemi Rusya'sı çok sınırlı dönem dışında Batılı sayılmamıştır. Aksine 2. Dünya Savaşı sonrasında ise "Doğu" sayılmıştır. SSCB dönemini, SSCB dönemi Rusya'yı olduğu gibi sosyalizm konusunu da tekrar değerlendirmek gerekmektedir. Konunun tartışma yeri bu metin değil, ama 19. yüzyıl ve 20. yüzyılı sosyalizm akımını görmezden gelerek değerlendirmek de ne derece mümkündür? 20. yüzyılda Batı'da sosyalizm konusundaki tartışmanın kapanması ve ancak Doğu sorunu nedeniyle sosyalizmin farklı şekilde tartışma konusu olması ilgi çekicidir.

19. yüzyılda Batı'nın Doğu siyasetinde rol sahibi ancak, yeni koşullara kapitalizm koşullarına uymada başarısız kalmış bir Batılı ülkenin sosyalizm kurmada öne çıkması bütün yönleri ile tartışılmış değildir. Rusya'ya yeni rol biçilmesi bu anlamda bir 19. yüzyıl tartışmasıdır. 19. yüzyıl da takvim olarak değil ama tarihi gelişme olarak iki önemli olayla kapanmaktadır: I. Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ile... 20. yüzyılsa 1917 Rus ihtilali ile açılıyor. Bu anlamda 19. yy oldukça uzun bir yüzyıl, 20. yüzyıl ise Sovyetlerin dağılması ve gözlerin Doğu ülkelerine çevrilmesi ile tükenmiş midir bunu göreceğiz. Önümüzdeki 10 yılda daha önemli bir olay yaşanabilir mi? bunu şimdiden kestirmek mümkün değildir. Ancak kesin olan şey, 20. yüzyıl başlarken ortaya çıkan iki olayın birbiri ile ilişkisidir. Rus devrimi, bunun hemen ardından Türk devrimi. Oluş süreçlerinde bu iki önemli olayın tarihe mal olmuş birikimine ne kadar vakıf olduğumuz da tartışma götürür bir konudur. 20. yüzyıl Rus devrimi ile açılıp, Rus devriminin tasfiyesi ile kapanmış bir tarihsel dönem midir? Üstünde ciddiyetle tartışmaya değer bir konudur.

20. yüzyılı kapatan olaylar bunlar olsa da 21. yüzyılı açacak tarihsel gelişmeler ve olaylar için aynı kararlı ifadeleri kullanmanın güçlüğü bulunmaktadır. Toplumumuza Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile böylesi tarihi koşullarda ilişki ortamı doğmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmeler ile Arap ve öbür müslüman halklar önünde kaybettiğimiz prestiji henüz

kazanamadığımız göz önüne alınırsa ne tür bir riskin toplumumuzu beklediği konusunda fikir edinebiliriz. Her ne olursa olsun, bugün gelinen nokta budur. Hazırlıksız bile olsak, ilişkinin belli yararları görülmektedir. Bizim onlara ne tür yararımız olduğu henüz açığa çıkmamıştır. Ancak ilişkinin toplumumuza, geleceğimize yönelik yararları görülmeye başlanmıştır. Bugüne değin Türk eğitim sisteminin ders kitaplarına girmesi hayal bile edilemeyen Türk yazarları, Orta Asya Türk devletleri ile uygulanmak istenen ortak ders programı gereği Türkiye'nin de ders kitaplarına girebilmeye başlamıştır. Başlangıç için hiç de kötü değildir. Kendimizin, toplumumuzun yarattığı değerleri Orta Asyalı akrabalar yardımı ile keşfetmek acı da olsa kötü değildir. Görülebilen ilk ürün şimdilik budur. 21. yüzyıla girerken, Batı gelişmesinin ve düşüncesinin bir ürünü olan kapitalizm deneyi bize, sosyalizm deneyi de Orta Asya Türk dünyasına aittir. Karşılıklı deneyimleri taraflar birbirimize açık yüreklilikle aktarırsa, bunu yeni sonuçların izlemesinin de temelleri atılmış olacaktır. Bunun dışında, başlangıcını belirlemediğimiz ilişkilerin, alacağı biçimi olduğu kadar nasıl sonuçlanacağını da belirleyebilme, bundan güçlü çıkabilme olanağı bulunmadığının bilinmesi gerekir.

Bugünkü durumda biz en azından birçok sorunumuza karşılık Orta Asya halkları önünde ve onlarla ilişkide üstün durumdayız. Üstünlüğümüz de 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki iki farklı Batı seçiminin -entelektüel zaafına rağmen- bizi doğruladığı, onların seçiminin ise -bütün entelektüel ve moral üstünlüğüne rağmen- bugün başarısız olmasıdır. Bu iki deney bir araya getirildiğinde, bundan birlikte çıkarılabilecek önemli sonuçlar bulunmaktadır. Unutulmaması gereken diğer nokta ise Orta Asya Türk halkları ve Orta Asya'yı terk ederek Çin, Hind, Avrupa içleri veya başka yerlere gidenler ile tarihte ilk farklılaşmamızın başladığı 10. yüzyıldan günümüze geliştiğidir. Geçen zaman içinde Orta Asya'yı terk edenler hiçbir iz bırakmadan kimliklerini koruyamayıp tarihten silinirken Anadolu Türk halkı Türk kimliğini koruduğu gibi geliştirmiştir de. Bugün bize "Türk", bizim asıl kaynağımız olan Orta Asya halklarına "Türki" denmesinin asıl nedeni de budur. Türk toplumunun Orta Asya Türk halkları ile olduğu kadar başka toplumlarla da ilişkilerinde Anadolu'da başlayıp bir dünya imparatorluğu ile sonuçlanan serüveninden çıkarılacak vazgeçilmez dersler bulunmaktadır. Türklerin Anadolu'ya gelişleri ile başlayan ve bin yıl süren serüven bugünkü Türklüğümüzün de temelini oluşturmaktadır. Yeni koşullarda yeryüzündeki öbür Doğulu toplumlar yanında Türk toplumlarının da gücünü oluşturabilecek asıl birikim bu deneydir. Orta Asya Türk dünyası ile başlayan yeni dönemdeki ilişkide de temel dayanağın bu

tarihsel deney olduğu bilindikçe yol alınabileceği, dikkate alınmadıkça da bu ilişkinin ciddi sorunlar yaratacağı unutulmamalıdır.

Eylül 1994

KAYNAKÇA

- ARSLAN, Mahmut, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İÜEF, İstanbul, 1984.
- ARSLAN, Mahmut, *Kutadgu-Bilig'de Toplum ve Devlet Anlayışı*, İÜEF, İstanbul, 1987.
- Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1975.
- GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980.
- ROUX, Jean-Poul, *Türklerin Tarihi*, Milliyet Yayınları, Çev. Galip Üstün, İstanbul, 1989.
- SEZER, Baykan, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İÜEF, İstanbul, 1979.
- SEZER, Baykan, *Toplum Farklaşmaları ve Din Olayı*, İÜEF, İstanbul, 1981.
- YONARSOY, Kenan- SEZER, Baykan, *Yunan Tarihçiliği*, Sosyoloji Araştırma Merkezi, İstanbul, 1992.

ABSTRACT

Turkey and Central Asian Turkish World

When USSR was collapsed, Turkey and Central Asian Turkish Republics relations entered Turkey's agendum. During the passing process, practical applications gained more significance rather than the theoretical basis. In this text, it is discussed if a theoretical base is possible or not.